
Hol kezdődik a Kelet és Kelet-Európa? A nyugat-európai történetírás önvizsgálati kísérlete

A kötet szerkesztői abból – a geográfiában rég bevett – elképzelésből indulnak ki, hogy miként a nemzetek (Benedict Anderson után), úgy a régiók is konstrukciók eredményei, a rájuk vonatkozó ismérvek pedig legalább annyira tükrözik konstruáló elképzeléseit, mint a térség objektív vonásait. E megközelítés nem új keletű a történelemben sem: a kötetben vizsgálat alá kerül *Said* orientalizmusa, *Larry Wolf*,¹ *Maria Todorova*² Kelet-Európa és Balkán-konceptiója, vagy a kötet bevezetőjében részletesen elemzett *Tapon* és *Delanty*³ is felhívták a figyelmet a jelenség következményeire. E kötet tanulmányai a jelenség újraértelmezésére tesznek kísérletet – a keletről író zömmel nyugati szerzők (bár akad lengyel és olasz is) arra kíváncsiak, hogy hány Kelet fogalom létezik, ezek mennyire és mikor és miért mosódnak össze, alkalmazható-e Kelet-Európára a Kelet fogalma, vajon Nyugat öndefiníciója hozza létre a Keletet, vagy a Kelet negációja révén születik a Nyugat koncepció és ezek hogyan hatnak egymásra. A bevezetőben a két szerkesztő, *Vermeiren* és *Hewitson* a kötet tanulmányainak keretét adva, sőt azok tartalmára előreutalva szinte apologikus módon állapítja meg,

---

¹ Larry Wolf: *Inventing Eastern Europe*. Stanford, California, 1994; Edward Said: *Orientalism*. London Routledge, 1978.

² Maria Todorova: *Imagining the Balkans*. New York, Oxford Univ. Press, 1997.

³ Francis Tapon: *The Hidden Europe: What Eastern Europeans Can Teach Us*. Hillsborough, 2012; Gerard Delanty: *Inventing Europe: Idea identity, Reality*. Basingstoke, Palgrave, 1995.

hogy a modern nyugati történetírásban továbbra is elhanyagolt Kelet-Európa, elsősorban azért, mert e térség szerzői csak ritkán emelkednek a nyugati kánonba, azaz a Kelet-Európáról való gondolkodást máig a nyugati történészek megállapításai dominálják. Ez azt eredményezi, hogy Óz zöld szemüvegén keresztül egy pontatlan, vagy prekoncepciózus-átpolitizált képet nyújtanak (ti. zömmel aktuálpolitikai eseményekre, mint a vasfüggöny összeomlására, a gyarmatosítás és orientalizmus kapcsolatára kívánnak magyarázatot adni Kelet-Európa múltjának értelmezésével, miközben a „Kelet” számára a Nyugat által alkotott kép egyáltalán nem evidencia). A szerkesztők által elemzett Delanty szerint a Nyugat öndefiníciója a „másik elutasításán” alapul (5. o.), azaz egy kirekesztő, exkluzív (non-inkluzív) nacionalizmus, mely tulajdonképpen egy Montesquieu óta létező interpretáció, s melyet igazából nem a XIX. századi kolonializmus „*noble savage*” koncepciója, hanem 1945 erősített fel, mikor a Nyugatot ténylegesen (politikailag, nemcsak filozófiailag) definiálni kellett az újszerű politikai helyzet miatt (9. o.). Ez a mai politikai viszonyokért is felelős (Magyarország, Lengyelország, Szerbia). Éppen emiatt az sem világos, hogy a 2004 utáni EU-bővítések a Nyugat (=Európa) egyesülését hozzák el, vagy a Kelet egy részének integrációját. A kötet tanulmányai egyrészt arra keresnek választ, hogy a Nyugat és Kelet ezen definíciója mennyiben releváns, s mennyiben uralja a mindennapokat; továbbá a Kelet és Nyugat definíciójának lehetséges-e más kontextusa és interpretációja (lesz olyan tanulmány, mely a Nyugatot nem Kelet negációjaként értelmezi). Harmadsorban értelmezni próbálják a magyar politikai vezetés a nyugati értelmiséget sokként érintő EU-szkepticizmusát és Oroszországhoz való attitűdjét. A bevezető tehát szintetikusán illeszkedik a kötet tartalmához, annak összefoglaló eszmei hátterét adva.

Az első tematikus blokk a Kelet konceptualizálásával foglalkozik – *Patric Pasture* tanulmányának alaptézise, hogy Európának több Kelet-interpretációja és földrajzi fogalma volt a történelem során, Ázsia, Kína és Japán vagy később Oroszország „Kelete” (*Sully* óta) nem azonos a Near East vagy Middle East koncepcióival. Továbbá a Kelet képe nem mindig negatív a történelem során. A történelem során Bizánc is volt Kelet, sőt, a nyugati kultúrkört meghatározó Római Birodalom is „Kelet” volt Galliához képest, de itt nem jelenik meg a Kelet-Nyugat dichotómia, mely a történelem során egyébként is sokáig Észak-Dél dichotómiaként jelentkezett a kontinensen. *Galliani* szerint Oroszország „Észak”, *Herder* és *Burke* szerint Európa és Ázsia közt van, *Gibbon* szerint Kelet, melyet babonáság, korrupció, depriváció jellemez. (42. o.).

Magyarországi történészként különösen érdekes *Gavin Murray-Miller* Európa és az orinetalizmus kapcsolatáról írt tanulmánya. Noha magyar nyelvű irodalomra alig hivatkozik, Kállay Benjámín szerepére vonatkozó megállapításai tüpontosak, a magyarságot a Kelet és Nyugat közti közvetítőként interpretálva, a turanizmus politikai (a magyar orientalizmus) és tudományos szerepére felhívva a figyelmet (*Keleti Szemle*) kolonializmusként értelmezi Bosznia tudós kormányzójának tevékenységét (62. o.), egybevágva *Csaplár-Degovics Krisztián* legújabb (2022) kötetének koncepciójával (egyikük sem ismer-te a másik munkásságát).⁴ Az Orient nem egyenlő a muszlim kultúra elterjedési területével, Bosznia az archetípusa a nyugati birodalom keleti kultúrmissziójának. Az „ön-orientalizálás”, mint intervencióra (közvetítésre) feljogosító eszköz megvolt a spanyol tradíciókban is – a Marokkóra vonatkozó igénylegitimáció a mór-spanyol múlt internalizálásán alapult. Ugyanez

---

4 Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink” – Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914). Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2022.

jelentkezik au oroszok közép-ázsiai törekvéseiben, mint erre az *Uvarov* tevékenységéről írt fejezet (*Lien Verpoest*) is tanúskodik. A helyettes kultuszminiszteri posztig jutó *Uvarov* szerint (a nyugatiakkal levelezve) az orientalizmus kutatásából Oroszország nem hagyható ki (halála előtt 1 héttel, 1855-ben meg is alakult ennek intézményesített orosz formája). *Murray-Miller* szerint a „kitalált keleti magyar pedigret” alátámasztja, hogy sokkal jobban megértették a keleti viszonyokat, mint a nyugatiak (66. o.) Szerinte ugyanez érvényes a zsidókra is (69. o.), mint köztes és közvetítő kultúrára mind a Mediterráneum, mind a török/muszlim Kelet felé – ez magyarázza Vámbéry, Goldziher és Stein sikerét (és elhivatottságát).

Rolf Petri jegyzi a harmadik elméleti tanulmányt, immár a Nyugat-Kelet viszonyt a Nyugat-Balkán relációra redukálva (*Mishkova, Bakic-Hayden,⁵ Fleming és Todorova* műveiből kiindulva). A Balkanizmus és Orientalizmus fogalmának különbségeit, átfedését vizsgálva, az erőszak és a törvényenkívüliség (helyi állam híján az idegen iszlám törvénykezés elutasítása pozitív, mely azonban 1878 után is megmaradó attitűd) dicsőítését egyértelműen balkáni jelenségként értelmezve – *Mazzini* idézve (82. o.).

A második rész a nemzeti identitásokkal foglalkozik Kelet-Európában. A kevés „helyi” által írt interpretációk egyikét adja *Mickiewicz* nemzetközi karakterét kidomborítva *Marek Stanis*. Az orosz földön is éveket eltöltő *Mickiewicz* kezdetben a kelet és nyugat harmonikus együttélését, összebecíphetőségét hirdeti, amely 1830–31 után az imperialista zsarnokság elítélésére és a lengyelek európai unióban betöltendő messianisztikus szerepének hangsúlyozására vált át (tekintve a száműzetésben lévő lengyel diaszpóra létszámát és kiterjedtségét és politikai

---

⁵ Diana Mishkova: *Beyond Balkanism: The Scholarly Politics of Region Making*. London, Routledge, 2018; Milica Bakic-Hayden: *Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia*. *Slavic Review* 54, no. 1. (1995): 917–931.

forrongásokban való részvételét, ez nem is vad elképzelés). Mickiewicz szerint az orosz despotizmus Európa gonosz szel-
leme (rámutatva a máig érvényes lengyel attitűd gyökereire),
ellenben Európa (a Nyugat) és a szabadság között egyenlőség-
jelet tesz.

Fernanda Gallo tanulmánya három XIX. századi „forra-
dalmár” (köztük egy nő) *Mazzini*, *Carlo Cattaneo* és *Cristina*
*Trivulzio di Belgiojoso*nak az európai gondolat kiteljesítésében
és terjesztésében (Keleten is) játszott szerepével foglalkozik.
A II. világháború során alkotó *Chabod*⁶ téziséből kiindulva,
miszerint az európai gondolat és Európa definíciója negáción
(az Orient = despotizmus, azaz Európa = szabadság eszméjén)
alapszik (133. o.), Gallo szerint az emigránsok menedékéül
szolgáló Svájc élménye szolgáltatta a demokratikus és szabad
Európa (Nyugat) XIX. századi képét. (Azaz, korábban *Mon-*
tesquieu vagy Sully Európa eszménye máson alapult, míg a
Kelettel szembeni averziót illetően a despotizmus közös jel-
lemző). *Procyk* szerint *Mazzini* eszményképének keleti (szerb,
bolgár, magyarországi) exportja elsősorban az 1830-as emigráns
lengyelek tevékenységének köszönhető, akik egészen Törökországig
kiépítették ki konspirációs hálózatukat. *Cattaneo* a
városi önkormányzatiság fejlődéséből vezette le az európai (és
olasz) szabadságeszményt és *Montesquieu*-hoz hasonlóan komoly
szerepet tulajdonított a klímának a fejlettségi viszonyok-
ban, és így az észak–dél ellentét nála meghatározóbb, mint a
kelet–nyugati. *Belgiojoso* több éves vidéki török tartózkodása
során írtak viszont alapvetően eltértek a kor Orient = despotiz-
mus értékítéletétől.

Cristoph Kienemann tanulmánya arra a kérdésre keresi a
választ, hogy Németország koloniális vagy európai nemzet
volt. Az olyan fogalmak, mint a kultúrnemzet, a belső kolo-

---

⁶ Federico Chabod: *Storia dell'idea d'Europa*. Rome: Laterza, 1961.

nizáció arra utal, hogy az előbbi a német történelemértelmezés integráns része volt a XIX. századi történelmi és geográfiai szakírók szerint. Az Elbától és Saalétól keletre lévő területek (*Kirchoff* szerint ez az „eredeti Kelet”) domesztikálását kolonizációnak tekintő német történetírás szolgáltatta az indoktrinációt a fogalom és a tevékenységi kör balkáni, közel-keleti és afrikai irányú kiterjesztése felé. Az előbbi esetben ugyanis éppúgy szlávokról volt szó a Balkánon, mint az Elbától keletre, akiket „történelem nélküli népek” lévén, meg kellett szerveznie a kívülről érkező idegen elitnek (*Inama-Sternegg*). Mivel *Jürgen Osterhammel* kolonizáció fogalmába beletartozik a migráció, a frontier-kolonizáció és a birodalomépítő hódítás is a tengerentúli (klasszikus) verzió mellett, így mind a német, mind az orosz állam XIX. századi tevékenysége leírható e kategóriával. Ugyanakkor az is tény, hogy a későbbi interpretációk szerint a valódi Kelet a XVII. századi lengyel állam keleti határainál húzódott (tehát a mai Ukrajna a XIX. századi német teoretikusok szerint Európa része, az Orosz Föderáció területe viszont nem). A keleti behatolás szószólójaként értelmezi az önkritikus német szerző *Friedrich Ratzel* geográfus meghatározó tevékenységét, aki a német (majd náci) geopolitika alapjául szolgáló *Haushofer* előképeként tekinthető nacionál- és szociáldarwinizmusa miatt. A kancellár *Bülow* és a történész *Treitschke Ostkolonization* fogalma (melyet a Római Birodalom óta a legjelentősebb kolonizációnak tekintettek a német és a római keresztény kultúra keleti terjesztésével) végeredményben így tevődött át a középkori lengyel-litván területekről előbb a Balkán és Oroszország, majd pedig a muszlim Kelet felé, miközben a germánok „Európa erődjévé” váltak a keleti barbársággal szemben (ez is visszatér több, Kelet és Nyugat határán imbolygó-tántorgó nemzet esetében).

Magyar történészként különösen izgalmas *Philip Barker* és *Thomas Lorman* interpretációja a XIX. századi magyar nemzet-té válásról (a középkori és modern nemzet közti átmenetről) és nemzeteszméről. A tanulmány gyakorlatilag olyan mélységben látja át a XVIII–XIX. századi történészek, az alkotmányos jogrend (Werbőczytól Deákig), a liberális nacionalizmus, stb. szerepét e folyamatban, hogy kijelenthető, az olvasó olyan képet kap (annak ellenére, hogy a szerzők magyar nyelvű művet alig használnak), hogy azt alapvonásaiban egyetlen magyarországi történész sem cáfolná meg. Az akadémiai mainstream (*Cieger András*) és a történeti művek elemzésén túl a vidéki (*Miru György*)⁷ és határon túli központok (*Györe Zoltán*) műveit is ismerik. Végül a tematikus részt *Samuel Foster* tanulmánya zárja a XIX. századi szláv-balkáni nemzeteszméről, illetve a nyugati (oszt-rák–magyar, francia, angol) kulturális hatás politikai szerepéről.

A harmadik tematikus egység négy fejezete a geopolitika korszakába (1914–1989) kísér minket. Visszatér Carlo Cattaneo, illetve egy fejezet foglalkozik Európa fogalmi elhelyezésével az USA és a Szovjetunió között, egy fejezet pedig az európai New Left és az európai identitás újrafogalmazódásával foglalkozik a hidegháború végén. Összességében „Europe and the East” „mind koncepciójában, mind kompozíciójában igen jeles mű”, mely számos topossal leszámolva szélesíti a nyugati olvasótárbor ismeretségi körét a Keletről való gondolkodásmódjainak feltárásával.

Europe and the East. Historical Ideas of Eastern and Southeast Europe, 1789–1989. (Európa és a Kelet. Történeti értelmezések Kelet- és Délkelet-Európáról). Szerk.: Mark Hewitson – Jan Vermeiren. (Ideas Beyond Borders). Routledge, London–New York, 2023.

Demeter Gábor